

„A háború kívül esik az időn”

Enyedi Ildikó filmrendezővel J. Győri László beszélget

– Végiggondoltam, milyen filmeket, könyveket és egyéb művészeti alkotásokat ismerek az első világháborúról. Hirtelen eszembe jut Hasek, Jünger, Remarque, Hemingway, Kuncz Aladár, aztán néhány film, mindenekelőtt persze minden idők egyik legjobb filmje, A nagy ábránd, de aztán nagyon hamar elfogy a tudomány. Míg a második világháború, a XX. század meghatározó történetének bizonyult, és mindmáig az egyik legtöbbet ábrázolt téma, addig az első háborúról úgy tűnhet, mintha nem is a mi történetünk lenne.

– 1989 után sokszor hangzott el egy-egy előző korról, hogy „én akkor még nem éltem, nekem ahhoz semmi közöm”. Gyakran elgondolkodtam, hogy egy-egy embernek mekkora az időbeli aurája, és hogy ez az aura hogyan zsugorodik vagy növekszik különböző időszakokban. Vagyis, hogy a saját jelenünktől milyen időbeli távolságig, hány évig érezzük magunkénak az időt, az adott időszakban lezajlott eseményeket. Hol a határa annak, hogy mely időszakokig érezzük kompetensnek, érintettnek magunkat. Mely időszakok azok, amelyekről szenvedélyes vitát folytatunk, amelyekről véleményünk van, jóllehet nem vagy csak kisgyerekként éltünk bennük, és melyek azok, amelyekhez személyes módon nem kötődünk, amelyek pusztán történelmet jelentenek számunkra. Azt vettem észre, hogy az az időaura vagy időkör, amelyet az emberek a magukénak éreznek, 1989 után radikálisan leszűkült.

– Talán mert e negyedszázad alatt annyit éltünk, amennyit szerencsésebb korokban egy évszázad alatt. Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy a szüleink generációjának az élete nem volt eseménydús, de azért velünk igazán elég sok minden történt.

– Azt hiszem, hogy itt másról van szó: a történelmi dimenzióban való gondolkodás elutasításáról. Én hetedik-nyolcadik osztályos iskolásként is normálisnak éreztem, hogy volt véleményem 1956-ról, pedig személyes emlékem nem lehetett róla. Ezzel szemben az a generáció, amelyik '89 körül lett nagykorú, eltolta magától ezt a fajta dimenziót. Nekem az 1848-as forradalom volt az a határ, amit még a magam területének éreztem, amiről volt véleményem, voltak érveim, szenvedélyesen érdekelt, hogy akkor most Széchenyinek, Kosuthnak vagy Görgeynek volt-e igaza. Valahol itt kezdődött az én időbeli aurám, amelyben viszont éppen az első világháború lyuk volt az időben. Amúgy tényleg nagyon elkötelezettnek éreztem magam, markáns véleményem volt a történelmi múlttól, mindig úgy éreztem, hogy csakis így érthetem meg a jelent. Hogy a jelen egy végtelen lánc számomra jobban látható szemem. Az egész fiatalságom annak jegyében telt, hogy töprengtem, megpróbáltam kitalálni, hogyan lehetne jól csinálni az életet, hogyan lehet élhetőbbé tenni ezt az országot, sőt az egész világot. Mi a gyarló ember számára reálisan megvalósítható, ideális létezés? És miköz-

ben a történelmi folyamatról megvolt a magam részletgazdag képe, addig – mint mondtam – az első világháború helyén úr tátongott. Azt hiszem, ennek az lehet az oka, hogy a második világháború annyira erős nyomot hagyott.

– *Felülírt mindent.*

– Igen. De az a tabutörés, amely a másodikikat olyan rettenetessé tette, még az első világháborúban történt. A gáztámadások minőségi változást hoztak, és megalapozták a második világháború embertelenségét. A *nagy ábránd* búcsú egy örökre eltűnő világtól. Egy olyan világtól, amelyben még hadat üzentek egymásnak az országok, ahol még nem küldtek egymás fölé drónokat, amelyeket több ezer kilométerről, egy kényelmes székből irányítanak, mert az nem fért bele a hadviselésbe. Az első világháború még lovagias háborúnak indult, de eszetlen mészárlásként fejeződött be. Közben valahol megtört a tabu, a gyilkolás személyesből ipari jellegré vált. Renoir ezt mutatja be olyan gyönyörűen, hogy a katonák hogyan gondolkodtak. A katonák szellemén továbblépett a technika, és lehetségessé vált minden embertelenség.

– *A második világháború tényleg felülírta az elsőt, de a második azért is foglalkoztathat bennünket ennnyire, mert még csak most kezd történelemmé válni. Itt vannak közöttünk azok, igaz, egyre kisebb számban, akik még részt vettek benne, és sokkal nagyobb számban olyanok, akiknek gyerek- és fiatalkori emlékeik vannak róla. Következményei pedig mindmáig meghatározzák az életünket.*

– Az én nemzedékem sok mindent személyes történetének tart. Olyan eseményeket is, amelyek meg a mi életünk előtt történtek.

Szerintem érdemes megnézni, hogyan alakul az egyes nemzedékek időtérképe. Megjegyzem, nekem van egy másik vakfoltom is, amely teljesen kívül marad a gondolkodásomon. Ez a délszláv háború. Valószínűleg működhetett bennem akkor valami belső ellenállás: úgy éreztem, egyszerűen nem lehet, hogy ilyen közel, hozzánk hasonló emberekkel mindez megtörténjen. Így fordulhat elő, hogy az 1990-es évek háborúját itt, a közvetlen szomszédunkban, távolabbi eseménynek érzem, mint 1848-at. Olyan ez, mint mikor az embernek egy városban megvannak a maga helyei, a jól ismert utcák, negyedek, és egyszer csak valami dolga lesz másutt, ahol egy új világ tárul elé. Ugyanígy vagyunk az idővel is. Az a körülmény, hogy mi magunk hogyan képzeljük el a helyünket a világban, nagyon befolyásolja, hogy mivel vagyunk hajlandók foglalkozni. Ha az ember csak a saját, személyes életét akarja megoldani, ami manapság érthető módon jellemző, akkor ennek az a hátulütője, hogy ebben az ideológiamentes létben nem helyezi magát bele valami nagyobb összefüggésbe, és összeszűkül a perspektívája. Érdekes beszélgetésem volt nemrég egy nagyon rokonszenves, konzervatív emberrel, akinek megemlítettem, hogy Szilárd Leóról szeretnék filmet készíteni. Szinte reflexből két lépésben eljutott Trianonig. Mondott egy figyelemre méltó mondatot, miszerint „ők” – tudniillik azok a zsidó fiatalok, akik az ország elhagyására kényszerültek az első világháború után – szintén megszenvedték a történelmet. Vagyis azt az egyszerű dolgot, hogy filmet szeretnék készíteni egy fizikusról, beszélgetőpartnerem azonnal történelmi koordinátarendszer-

be helyezte, „mi” és „ők” viszonyrendszerben értelmezte, és egy nemzeti traumához kötötte. Ez a trauma ma is elevenen él az illető mindennapjaiban, a jelene része.

– *Ez az a fajta gondolkodás, amely mindenképpen szembeállítja a „mi traumánkat” és az „ő traumájukat”. Trianon kontra holokauszt.*

– Mindenesetre beleláttam egy felérzékenyített történelmi dimenzióban élő ember gondolataiba, a prioritásaiba, azokba a kiemelt pillanatokba, amelyekhez közel érzi magát, ha ő maga nem élt is akkor. Ezek a kiemelt pillanatok egy speciális gondolati-érzelmi szűrő eredményei, ezekhez őszintén, átélten, valódi érzelmekkel kapcsolódik. Amikor mi, liberális értelmiségiek sommásan fogalmazunk, gyakran nem vesszük figyelembe az ilyesfajta érzékenységeket, és ezzel oda-lökjük ezeket az embereket a másik sarokba, mert nincs fülünk erre a fajta gondolkodásra. Nem akceptáljuk, hogy valakinek ez a mindennapjaiban milyen fontos lehet.

– *Jó, ez igaz, de Trianon mindenki tragédiája volt, iszonyatos trauma, miért kell szembeállítani és összemérni a holokauszttal? És a traumákat miért a sebek állandó föltépésével próbálják gyógyítani? Egy sor európai állam veszítette el területeinek nagy részét vagy gyarmatbirodalmát, és kiheverte, „gyógyultan távozott”, normális, egészséges, működőképes. Valószínűleg normálisabban kezelték a problémáikat. Magyarország tényleg nagy területeket veszített el, de nyomát sem látom a trauma tudatos feldolgozására tett kísérleteknek.*

– Igen, de ebben, az érett feldolgozásban segítenünk kellene embertársainkat, nem lehülyézni őket. Mondok még egy példát: be-

szélgettem egy nagyon rokonszenves építész házaspárral, és valahogy Mikszáthon és Jókain át eljutottunk 1848-ig. A férfi megjegyezte, hogy ha akkor megértőbbek letünk volna a nemzetiségekkel, akkor másképp alakult volna a szabadságharc, és hogy az egész Trianon is erre vezethető vissza, jelesül arra, hogy '48-ban a magyarok nem bizonyultak sem nagyvonalúaknak, sem szolidárisaknak a hozzájuk hasonlóan alávetett helyzetben lévő nemzetiségekkel. A feleség hevesen ellenkezett, mondván, hogy abban az időben, a nemzetek kamaszkorának idején ezt a szolidáris szemléletet teljesen életszerűtlen számon kérni, csak a mai szemünkkel tűnik megvalósíthatónak. Nézzük csak meg a franciákat, akiknél ez a kérdés még a XX. században is elevenen élt, és hogy hozzájuk képest a magyarok kimondottan nyájasak voltak az itt élő nemzetiségekkel. Éltem két évet Franciaországban, a hetvenes évek elején, akkoriban kezdtek egyáltalán, nagy nehezen teret kapni a breton, okzitán és egyéb kisebbségi nyelvek az erősen központosító francia kultúrpolitikával szemben, úgyhogy tudom, van igazság abban, amit ez a hölgy mondott. De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy ismét egyszer beleláttam egy jóraláló, korántsem elvakultan gondolkodó, budapesti, négygyermekes értelmiségi család életébe: a mindennapjaikhoz hozzátartozik a történelem fordulatainak szenvedélyes elemzése. A történelmi múlt eseményeihez hasonlítják jelenlegi élethelyzetüket, ezekhez képest helyezik el önmagukat a világban. Sok nagyon tisztességes, rokonszenves ember beszorul egy sötét, korrump politikai oldalra, mert érzelmi betonfal választja el a másik oldaltól, pedig

ez egyáltalán nem volna szükség-szerű. Ez a múlt közös, a sebeknek a gyógyuláshoz ki kell fakadniuk.

– *Térjünk vissza a beszélgetésünk elején említett kérdéskörhöz: a háború művészi ábrázolásához. Az első világháborúról szóló művek száma elenyésző, a másodikról rengeteg könyvet írtak és filmet forgattak.*

– Mintha az események olyan gyorsasággal követték volna egymást, hogy a művészetnek nem volt elég ideje arra, hogy feldolgozza a traumát. Éppen hogy csak befejeződött a háború, jött a „vörös veszély”, villámgyorsan jöttek a harmincas évek. Most olvastam Anna Funder ausztrál író *Amivé lettünk* című regényét. A könyv a német baloldal belső mozgásairól ír valós adatok alapján, létező személyek, többek között Ernst Toller életrajzána felhasználásával. Ebből sok minden világossá válik. Megértjük belőle például az angolok és az amerikaiak habozó magatartását, megértünk olyan tényeket, amelyek gátolták az információk áramlását. Az Angliába került német menekültek például nem fejthettek ki semminemű politikai tevékenységet. Ha egy német a Hitler okozta veszélyekre figyelmeztetett, kitoloncolhatták, és könnyen német koncentrációs táborban találhatta magát. Ebben a könyvben részletesen olvastam az első németországi koncentrációs táborok létrehozásáról és egy sor olyan részletről, amely árnyalta az első világháború utáni időszak történelmét és hatásait. Jobban megértetem az első világháború tabutörései nyomán fellépő lélektani állapotot. Aki átélte egy gáztámadást, más emberként tért vissza a háborúból. Ezek a fiatal emberek valami rettenetes dolgon mentek keresztül, olyasvalamin, amiről a civil lakos-

ságnak fogalma sem lehetett, és ami minden gátlást felszabadított. Ez ott volt a levegőben, és később sok mindent lehetővé tett. A háborúban minden szabály fel van függesztve, aminek békeidőben az együttélés érdekében alárendeljük magunkat. Szerintem a háború ábrázolásánál az „előtte” és „utána” állapotok érdekesekek. A háború kívül esik az időn. Nem véletlen, hogy nagyon sokan nem is beszélnek a háborús élményeikről. A katonai társaságok, egyesületek vonzereje tagjaik számára az, hogy az illetők életüknek az időn kívül töltött részét közösen élték át, és az a közös illúziójuk, hogy annak, amit együtt átéltek, volt valami értelme. Mintha lenne egy nagy lyuk, amely „körbe van löve”, és ez jelöli ki magát a lyukat, azt, ami ott történhetett.

– *Ami ott történt, azt leginkább a gyilkolással, a halállal lehet leírni.*

– Meg a halálfélelemmel és a halálra való várakozással. Különösen az első világháború lövészárkaiban. Hónapokig embertelen körülmények között, sárban, mocsokban várni a lövészárokból, hogy megöljenek. És az unalommal. A második világháborús visszaemlékezésekben is állandóan visszatérő motívum a pusztító unalom az életveszély árnyékában. A frusztráló tétlenség és várakozás volt a katonák zömének a legerősebb élménye. Minden oldalon rengeteg olyan tárgy maradt meg, amit a katonák unalmukban és kínjukban készítettek lövedékek hüvelyéből és minden elképzelhető hulladékból. A gyilkolás és a halál pillanatai rövid ideig tartanak csak. Igaz, ezek kiemelt pillanatok. Előtte hónapokig attól pusztul a lélek, hogy idegenek összezárva, közösen várják a halált, a parancsot, amely majd bele-

hajtja őket az ellenséges tűzbe. És akkor megérkezik a parancs, hogy tegyenek meg kétszáz lépést, amit jó eséllyel nem fognak túlélni. Voltak férfiak, akiknek megadatott az a szörnyű kiváltság, hogy mindkét háborút végigcsinálják. A háború, mint a művészet témája logikusan hullámokban foglalkoztatja a kortársakat. A művészi kifejezéshez idő kell. Márpedig a két nagy háború között borzasztó rövid idő telt el. Azt az elképesztő mennyiségű élményanyagot, amelynek lecsengéséhez 1918 után kellett volna talán ötven év, a művészet nem tudta igazán feldolgozni. Kivált, hogy a harmincas évek elejétől Európa feszültségben, visszafojtott lélegzettel élt. Annyi idő sem telt el, hogy egyáltalán érdemben beszélni kezdjenek az első háborúról, hogy

az mitizálódjon, és hogy a mitikus történetek elhangozzanak. Az élmények nem tudtak szublimálódni, a személyes tapasztalatok nem tudtak áthaladni az ahhoz szükséges lelki szűrőkön, hogy egyáltalán megfogalmazódjanak, és művészi formában kifejeződjenek, mert az élményanyagra azonnal rátorlódott a második világháború élményanyaga. A második világháború erős feldolgozottságának egyik oka éppen az, hogy azóta zömében békében élünk, legalábbis itt, Európában. A béke termelte ki a háborúra való reflektálást.

Enyedi Ildikó Balázs Béla-díjas filmrendező, forgatókönyvíró. 1955. november 15-én született. Filmjei: Az én XX. századom, Bűvös vadász, Tamás és Juli, Simon mágus, Terápia.

